

Töttös Gábor

A színjátéktól a színműig

Az Ozorai példa és előzményei

„A líra mellett a történelmi drámát tartotta [Illyés Gyula] a legalkalmasabb műfajnak a nemzeti tudat ébren tartására és formálására. Az *Ozorai példa* c. színjátékának bemutatója 1952. május 22-én volt a Nemzeti Színházban. A darabot Kossuth-díjjal tüntették ki. A miskolci Nemzeti Színház is bemutatta (1952. szept. 19.). Film készült belőle (*Föltámadott a tenger*), melynek forgatókönyvét ő írta”¹ – olvashatjuk a *Magyar életrajzi lexikon*ban. Az utolsó állításban nyilván téved a kézikönyv, hiszen a kétrészes alkotás a *Két férfi* című 1950-es filmregény nyomán hódított 1953-tól a vásznon Bem József (Maklár Zoltán) és Petőfi Sándor (Görbe János) megformálásával.² Tüskés Tibor – még az Illyés Gyula által átnézett – monográfiájában nemcsak a darab eredeti címét találjuk meg (*Hazafiak*), hanem azt is, hogy „eredetileg operaszövegnek készült”,³ de ennek sem másutt az írónál, sem a zeneirodalomban nincs nyoma.⁴ Sokkal érdekesebb ennél a színmű megírására ösztönző körülmények rekonstruálható története.

*

A magyar írók 1951. április 27–30-án tartott első kongresszusán⁵ – a szokásos kötelező üdvözlések után – Darvas József közoktatásügyi miniszter közel

¹ *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991)*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., 1994, Akadémiai K., 404–405.

² Érdekes, de jellemző véletlenülként említhetjük, hogy az *Új filmlexikon*, főszerk. Ábel Péter, Bp., 1971–1973, Akadémiai K., 1–2. köt. 621 + 1003 o., amely igen gondosan felsorolja a monumentális alkotás 65 fontosabb színészét, díszlettervezőjét, a zeneszerző Szabó Ferencet, a három társrendező (Nádasdy Kálmán, Ranódy László, Szemes Mihály), sem Illyés Gyulát, sem a kiindulópontul szolgáló filmregényt nem említi, sőt az író külön címszóként elő sem fordul.

³ Tüskés Tibor, *Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1983, Szépirodalmi Kvk., 267. (*Arcok és vallomások sorozat*). (A továbbiakban: Tüskés, Illyés, ... o.)

⁴ Nem zárhatjuk ki, hogy Illyés esetleg tervezhetett ilyen művet, hiszen Ottó Ferenc megzenésítésében 1940-ben mutatták be az *Aratónap* című kantátát, mely „Illyés Gyula költeménye alapján” készült. Lásd erre: *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., 1985, Akadémiai K., 3. köt., 581. Szövegeinek komolyzenei alapanyagként való felhasználását jól jelzi Bakki József zeneszerző *Dalok és áriák (Illyés Gyula verseire)* című alkotása is, mely már az 1960–1970-es években született. Lásd erre: *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991)*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., 1994, Akadémiai K., 31–32.

⁵ A háromnapos esemény lefolyásának mozzanatait, valamint az egykori szövegeket *A Magyar Írók Első Kongresszusa 1951. április 27–30.* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága.) Bp., 1951, Művelt Nép Kvk.,

háromórás nyitó referátumában⁶ úgy mutatta be 'irodalmunk fejlődésének történelmi szakaszát',⁷ hogy abban meg sem említette a Kossuth- és József Attila-díjas Illyés Gyula nevét, holott a teremben csak ő mondhatta (volna) el magáról: mindkét modern elismerés kitüntetéttje.⁸ Neve nem hangzott el Devecseri Gábor ezt követő hosszabb beszámolójában, majd Benjámín László és Tóth Gyula, a Dunai Vasmű Építője című lap egyik szerkesztője hozzászólásában sem. Az utóbbi esetben külön is feszenghetett, hiszen a buzgó szerkesztő elmondta: „Az utóbbi időben néhány író társunk tisztelet-látogatásokat tett Dunapentelén. Persze ezek a tisztelet-látogatások nagyon szépek, és úgy gondolom, nagy jelentőségűek is. De felfogásom szerint nem elég az egynapos vagy a félnapos leruccanás. (...) Nem elég ehhez három nap vagy egy hét, sőt még két hét sem. Az ilyen munkában – véleményem szerint – hónapokon keresztül kell közvetlenül résztvenni [!].”⁹ Illyés, aki alighanem hírt kapott arról, hogy egy sereg más íróhoz hasonlóan ajánlatos lenne ellátogatnia a jövőző Sztálinvárosba, e pillanatban kissé hiábavalónak érezheti egy héten belül megéjtett utazását...

Már Darvas referátumának vége felé – tehát jócskán megkésve – megérkezett a Szovjet Írók Szövetségének háromtagú küldöttsége, s a kongresszus tagjai a beszámolót megszakítva „felállva, dübörgő tapsviharral fogadják” Borisz Polevojt és két társát. Az *Egy igaz ember* szerzője Tóth Gyula után kap szót, s ő lesz az, aki először említi a költőt: „Sürgősen kiadásra készítjük elő a mai magyar költők antológiáját: Illyés Gyula, Zelk Zoltán, Kuczka Péter, Benjámín László, Tóth Gyula, Kónya Lajos, Juhász Ferenc, Devecseri, Nagy László és mások költeményeiből...”¹⁰

Sem a megnevezés, sem a sorrend nem lehetett közömbös Illyés számára, s már-már talán megnyugodhatott volna, de – Karinthy Ferencnek a hanyag stiliztikát csepülő hozzászólása után – az egyharmad-kötetes poéta, Kövesi Endre következett. Tüskés Tibor Illyés-monográfiájában még a nevét is elhallgatja, „egy fiatal, azóta disszidált költő” megnevezéssel illeti.¹¹ Rónay László azt írja róla *A magyar irodalom történetében*: „Kövesi Endre (1929) Pál Józseffel és Tímár Györggyel együtt jelentkezett először (*Három fiatal költő*, 1951), lírai vénája azonban elapadt.”¹² Erdődy Edit és R. Takács Olga már nem ennyire

310 o. című kötetből idézzük. (A továbbiakban: *Kongresszus*, ... o.) A referátum címe csak a tartalomjegyzékben található: *Darvas József beszámolója irodalmunk helyzetéről*.

⁶ *Kongresszus*, 12–51.

⁷ *Kongresszus*, 12.

⁸ Természetesen az említés hiánya nem véletlen feledékenységre. Darvas közelről ismerhette Illyést, hiszen több évig mindketten a Nemzeti Parasztpárt és előzményei szűk körű élgárdájába tartoztak (a később említendő Veres Péterrel együtt), s 1945–1946-ban Darvas éppen a kulturális és propagandaosztály vezetője volt.

⁹ *Kongresszus*, 80.

¹⁰ *Kongresszus*, 83.

¹¹ Tüskés, *Illyés*, 258.

¹² Rónay László, *A szocialista fordulat költői. A derékhad költői. Bevezetés*, in: *A magyar irodalom története 1945–1975*. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, szerk. Béládi Miklós et al., Bp., 1981–1990, Akadémiai K., 2. köt., 662.

kíméletes: szerintük Pál Józseffel és Tímár Györggyel „a szocialista átalakulás iránti harsány, túlzott lelkesedésnek adott hangot” a fenti antológiában.¹³

Költői termése aligha tette volna emlékezetessé, s ezért részéről (Tüskés kifejezéseivel élve) „a kongresszuson Illyést otromba támadás éri”, „nyílt színvállásra szólítja föl az »útitárs« író”, „provokatív kérdést” intéz hozzá.¹⁴ Nem hihetjük véletlennek sem a kérdést, sem a provokációt: az első nap kötelező megszólalói után közvetlenül hangzik el, s nem zárhatjuk ki azt sem, vajon nem megrendelésre született-e? Ezt támaszthatja alá Illyésnek a Darvas-beszámolóból való szándékos kimaradása is. Mégis fontosabb ennél maga a valóságos kérdészöng. „Megkérdem tehát most Illyés Gyulát, miért nem jön közénk? Miért nem akar az új magyar írónemzedék tanítója és tapasztalt barátja lenni? (...) A felszabadulás óta sokszor már türelmetlenül kerestem, vajjon [!] hogyan ír a magyarság nagy költője erről az életről? Bevallom, eddig csalódtam, de azt hiszem, az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas baráttra talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava. Mi többet tettünk annál is, amit ő követelt. Sorolhatnám százával a példákat. Nyitott könyv az ország, amelybe nagy betűkkel van nyomtatva a Párt és a dolgozó nép munkájának eredménye. Kérem Illyés Gyulát, válaszoljon nekem itt a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye pl. a termelészövetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?”¹⁵ „Élénk taps” – szerepel a kongresszusról kiadott könyv zárójeles megjegyzésében, de még kínos percekig izzasztják a kipécézett költőt a kijelentések, kérdések, felkiáltások, köztük ilyenek: „Milyen jó lenne, ha Illyés Gyula úgy szeretné a magyar népet, mint a magyar nép az ő verseit! (...) Illyés Gyula nem ülhet »valahol középen«. Mert ilyen középső hely nincs. Döntenie kell. (...) Nos, az urak már kezüket dörzsölgetik, remélve, hogy szennyes bandájukhoz édesgetnek egy nagy magyar, szegényparaszti költőt. Mi pedig bízunk abban, hogy Illyés Gyula az eddiginél is következetesebben folytatja életművét *osztálya oldalán*.”¹⁶ Alanyi költőtől ennyi fantázia szinte már sok is... Befejezésül saját, szinte legendássá vált epigrammáját fordítja vissza szerzőjére a felszólaló: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sej, ma nem azzal / kellene, honnan jössz, azzal ecsém, hova mész.”¹⁷ S persze a záró szavakat „nagy taps” fogadja, de azért nem az a „hosszan tartó, nagy taps”, mellyel a soron következő Jorge Amadót köszöntik felszólalásának bejelentésekor. Vele be is fejeződött az első nap.

Másnap, mintha csak szintén rendelésre tenné, a Darvas József által Gergely Sándorral együtt megbírált Sándor András kap szót a társelnök Veres Pétertől, akire sebtében ráfogja, hogy »Paraszti jövendő« című könyvében kispolgári

¹³ Erdődy Edit, R. Takács Olga, *A szocialista fordulat költői. A derékhad költői. Pál József (1923)*. In: *A magyar irodalom története 1945–1975*, 2. köt., 694.

¹⁴ Tüskés, *Illyés*, 258.

¹⁵ *Kongresszus*, 91–92.

¹⁶ *Kongresszus*. 92. (A kiemelés tőlem. T. G.)

¹⁷ *Kongresszus*, 93. Az idézett epigramma címe: *Egy népfinak. A Puszták Népe szerzőjének*.

parasztországot ajánl’.¹⁸ Hamarosan felveszi azonban az elejtett Illyés-fonalat is. A következetesen Veressel együtt leútitársazott íróról szólván megengedi magának az arcátlan kijelentéseket és kérdéseket. „Az útitárs-kérdés megoldása egyetlen: a meggyőzés; de ehhez legalább úgy kell ismerni a népet, és úgy kell szeretni a népet, s a magyar nép nagy kérdéseit – mégpedig nem csupán könyvből – mint ahogy Veres Péter, Illyés Gyula és a többiek, akik – mondjuk – útitársak. (...) Valóban, ez a feladat: átalakulás, változás közben mutatni meg a falut; ilyen szép és izgalmas feladat még nem jutott magyar írónak. (...) Mert vannak, akik ismerik a tegnapot, a magyar paraszt tegnapját; no de ha megálltak a tegnapián – mint például Illyés Gyula – meg tudják-e festeni mai arcát? Illyés Gyula ismeri a puszták népét a 30-as években, de ismeri-e ugyanúgy a puszták népét ma?”¹⁹

Nem sokkal ezután, de már csak az érintett hozzászólását követően s talán annak megnyilvánulásán is felbuzdulva, Veres Péter paraszti tartással és bátorsággal védi meg Tolna megye fiát, merészen kitérve a provokáció hamis gyökereire. „Sem a történelmet, sem az irodalmat nem lehet – legalábbis sokáig – becsapni. Ezzel kapcsolatban, közbevetőleg – de komoly mondanivalóként – megjegyzem, hogy tegnap itt egy fiatalember, Kövesi Endre valahogy úgy állította be a beszédét, hogy úgy szeresse Illyés Gyula a magyar népet, mint ahogy a magyar nép szereti Illyés Gyula verseit. (...) A nép azért szereti őt, mert ő is szereti a népet, »a népet pedig nem lehet becsapni«.”²⁰ Ezt annál könnyebben kijelenthette (lelkes tappsal kísérvé) az egykori parasztpárti honvédelmi miniszter, mert már elhangzott az a válasz, amely után „hosszan tartó, nagy taps” jutalmazta a megbírált költő *Az építőkhöz* című, félkésznek mondott, s ekként előadott versét. (Apró filológiai érdekesség, hogy a kongresszusi szereplést Illyés Gyula *Naplójegyzetek 1946–1960* című kötete közli *Korszerűnek lenni* címmel, de ebben a költemény végleges változata olvasható, nem a valójában elhangzott versszöveg.²¹ Az eltérésben a sajtó alá rendező Illyés Gyuláné, valamint Domokos Mátyás közös igyekezetét sejthetjük...)

Illyés gondosan kitért felszólalásában a három Kövesi-kérdés közül kettőre: a tsz-mozgalomról nem beszélt (naplójában 1959-ig a tsz szót sem írta le!), de érthette bárki ezt a csatornázást is magában foglaló kitételre: „láttuk a Sárvíz-csatorna [!] tájának dús vetéseit”;²² azonban a Dunai Vasműről – persze emberi oldalról nézve – tágabb összefüggéseket idevonzó lelkesedéssel szólt. Ez utóbbi annál inkább megtehetette, mert Sándor András bírálónak szánt, de a hitelesség kedvéért pozitívumot is felhozó hozzászólásában személyes élményként emlékezhetett a közelmúlt napokra: „Illyés Gyula, akit egyik kritikuskunk azzal

¹⁸ *Kongresszus*, 105.

¹⁹ *Kongresszus*, 109.

²⁰ *Kongresszus*, 159.

²¹ *Korszerűnek lenni. Felszólalás a Magyar Írók Első Kongresszusán*, in: Illyés Gyula, *Naplójegyzetek 1946–1960*, Vál., szerk., s. a. r. Illyés Gyuláné, Bp., 1987, Szépirodalmi K., 327–331. és *Kongresszus*, 146–150. A felszólalás prózai részében mindössze egyetlen szót változtatott: a „legifjabb” helyett „fiatal” lett az utolsó mondatban a „költőnemzedék” jelzője, de a vers tizenöt helyén található apróbb-nagyobb eltérés. A két szöveg összevetése az Illyés Gyula kritikai kiadás feladata lesz. (A továbbiakban: *Naplójegyzetek 1946–1960*, ... o.)

²² *Kongresszus*, 147.

vádolt meg, hogy elefántcsonttornyot épít maga köré, most nemrégiben lent volt Dunapentelén [,] és látszott rajta, mennyire megfogta őt azoknak az embe-
reknek a változása, akiket ő szeret [,] és akikkel egész életében foglalkozott.”²³

Illyés megnyilatkozásának (talán valódi lelkesedéssel kitüntetett) sikere egy napig akár el is hitethette vele – ahogy később a tanácskozáson mélyen elítélt Kolozsvári Grandpierre Emil fogalmaz –: „elegánsan kihúzta fejét az orvul nyakába hajított hurokból”.²⁴ Az utolsó napon, április 30-án azonban Révai József főideológus hosszú percekét szánt az ő személyes bírálataira.²⁵ S ha a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának kulturális ügyekben megfellebbezhetetlen tagja azt állítja, „nincs a magyar irodalomban Veres Péter-probléma”, „és mert kételkedni kell, ezért volt és még van is Illyés-probléma”, az fölért egy szellemi motozással. „Illyés Kövesinek verssel felelt. Lefegyverző felelet. De felelet-e ez a vers? Igen is, nem is! (...) Nemcsak szép vers, de vallomás is, kiállítás is. De ki tudja, hogy erre további lépések következnek-e, hogy erre az »egy lépésre« nem jön-e »kettő visszafelé«?” (Akkoriban mindenki értette az utalást Lenin *Egy lépés előre, két lépés hátra – Pártunk válsága* című művére, amelyben ’feltárta az állhatatlanok opportunistá ingadozásait és politikai jellemtelenségét’.²⁶) Ráadásnak – immár a magánéletbe való konkrét beavatkozásként – elhangzanak a pártideológus szájából ilyen mondatok is: „A baj az, úgy hiszem, hogy Illyésnél valóban van valami »kettős kötöttség«. Az egyik: kötöttség bizonyos barátokhoz, akiktől nem tud megválni, annak ellenére, hogy ezek a barátok a szocializmust építő népnek hátat fordítanak. A másik kötöttség: Illyés Gyula kötöttsége a magyar dolgozó néphez. (...) Ez a gyermekkori szerelem – mindkét értelemben – Illyést a néphez, a munkásosztályhoz, a kommunista párthoz köti. De a kettős kötöttség megvan [,] és az egyiket fel kellene számolni. Nem kétséges, hogy melyiket.” Majd álságosan Petőfi példáját hozva ösztönöz ugyanerre: „aki a baráti kötöttségeket könyörtelenül szét tudta vágni – bár bizonyára fáj neki is –, ha többről volt szó: a néphez való kötöttségről.”²⁷ Csoda-e, ha a szónoki fordulatot „hosszan tartó,

²³ Kongresszus, 109.

²⁴ Az *Árnyak az alagútban* című visszaemlékezést idézi: Tüskés, Illyés, 259.

²⁵ Kongresszus, 280–281.

²⁶ *V. I. Lenin. Életrajz*, szerk. Poszpelov et al., Bp. és Uzshorod, 1972, Kossuth Kvk. és Kárpáti K., 127. Az 1950-es évektől 1972-ig a mű lényegének legfőbb tartalmáról nem változott a vélemény, legfőjebb hangvétele finomodott. Az idézett helyen olvassuk azt, amit a korszak magyar írója is tudhatott, vagy legalábbis világosan érezhetett: „a burzsoá-intellektuel individualizmus hívei csaptak össze a proletár szervezet és fegyelem híveivel”.

²⁷ Révaival és a Petőfi-témával kapcsolatban már 1946-ban találunk egy érdekes gondolatot. „Révai téved. Petőfi nem azért volt jó költő, mert jó forradalmár volt. Azért volt szükségszerűen jó forradalmár, mert megronthatatlanul jó költő volt.” *Maplójegyzetek 1946–1960*, 64. A Petőfi-könyvet írt Illyés biztosan tudhatta, hogy a Révai összegzésében elhangzott állítás hamis: nem fordult elő ilyen a nagy előd pályáján. Ő maga erről így szól: „Nem saját érdekeiért: elveiért borítja fel az asztalt s a legszívélyesebb baráti viszonyt. Ő, a megmérhetetlen egyéniség, aprólékos fegyelemmel beleilleszkedik a közös célért folyó munkába és szövetségbe, sőt maga keresi azt. Nem vetélytársai vannak, hanem ellenfelei.” Valójában Illyéssel sem lehetett ez másként. Az idézet lelőhelye: Illyés Gyula, *Petőfi*, Bp., 1948, Nyugat k., 198.

élénk taps” kíséri – immár közvetlenül a záró kijelentés sokat sejtető kilátása előtt: „Harcolunk Illyés Gyuláért. Harcolunk és harcolunk elsősorban akkor, amikor szokimondóan megmondjuk neki az igazat és keményen bíráljuk.”²⁸

Nem csoda, ha a megbírált ezután – felmérve lehetőségeit – az alkalmi kongresszusi válasznál magvasabb, nagyobb hatású feleleten törhette a fejét. A prózában és a lírában aligha tudna eleget tenni a sematikus kívánalmaknak: ezekből az évekből csupán rövid, a Csillagban megjelent, de később kötetből is kihagyott versek maradnak fenn.²⁹

Egyetlen tér kínálkozik számára, a dráma. Illyés tehát – és ezt a megállapítást csak ma érezhetjük túlzásnak – életveszélyes helyzetbe került: vagy szakít korábbi s ekkor már gyanúsán szemlélt népies irányzatával, vagy önmagát meg nem tagadva, ezt felhasználva csattanós választ ad. Talán ezért és így ötlött fel benne az *Ozorai példa* megírásának gondolata.³⁰

Ezt *Az élet hídja* című színművéért már ekkor Kossuth-díj várományosaként emlegetett, s a kormány (de még inkább a párt) megbízásából fő-dramavizsgálóként (a Dramaturgiai Tanács vezetőjeként) tevékenykedő Háy Gyula kongresszusi felszólalása két oldalról is ösztönözhetette. Szerinte „millióknak hirdethetnék a ’48-as szabadsághősök dicsőségét”, ha Czibor János Gábor Áronról írott, 17 hónapja kész forgatókönyve³¹ filmmé lett volna, „de nem forgatták le, minden tervből kihagyták. A megokolás: a szabadságharcról másik forgatókönyv is készül, sokkal nagyobb írónk tollából. (...) [M]ég ma sincs kész forgatókönyve, tehát legjobb esetben egy év múlva lehet belőle

²⁸ *Kongresszus*, 281. Illyés naplójának későbbi, 1955-ös bejegyzése szerint tegezte Révait, de róla és Illés Béláról ugyanott azt írja: „Együttesen akár a halálomat is megrendeznék, ha arra kapnak irányítást. S személyileg külön-külön közelebb vannak hozzám, mint egymáshoz.” *Naplójegyzetek 1946–1960*, 371.

²⁹ A Csillag 1951. májusi 5., augusztusi 8. és 1952. januári 1-jei számában a *Győztes, Jutalom, Októberi szél és Fűred, április* című versei láttak napvilágot – összesen (!) 45 sorban.

³⁰ A ’48-as események egyébként – saját felszólalásának tanúsága szerint – a dunapentelei úton is eszében jártak: „megnéztük Cecén azt a helyet, ahol Madarász László, Kossuth nagy rendőrminisztere nevelkedett”. *Kongresszus*, 147. Bármily furcsa is, de Madarász semmilyen forrás szerint sem volt miniszter, Kossuthé meg főképpen nem, hanem az Országos Honvédelmi Bizottmány rendőri és postaügyi osztályának vezetője 1848. szeptember 21-től 1849. április 14-ig. Lásd erről: Bölöny József, *Magyarország kormányai 1848–1992*, Bp., 1992, Akadémiai K., 38. és 185.

³¹ Az 1961. július 7-én öngyilkossá lett író, irodalomtörténész Gábor Áron című *filmregénye* nem valósult meg. Nem akármilyen érdekesség, hogy Illyés Gyula *Petőfi* című, a Szövetkezetek Országos Szövetsége által a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában megjelent könyvének utószavában Czibor János témánkat érintően a következőket írja Illyésről: „A felszabadulás után művészetének új fejezete kezdődött. Lírájának legszebb darabjai hangot adtak az újjáépítés örömeinek, és újra felmérték a puszták népének új életét (*Egy év, Szembenézve, Két kéz* – versek). Nagy sikerrel játszott filmjében (*Feltámadott [!] a tenger... [!]*) és drámáiban a magyar történelem forradalmi hagyományait szólaltatta meg *emelkedett színpadi művészettel* (*Ozorai példa*[,] *Fáklyaláng, Dózsa*).” Illyés Gyula, *Petőfi*, Bp., 1958, Szövetkezetek Országos Szövetsége k., 352. (Kincses Könyvek – Szövetkezeti Kiskönyvtár sorozat) (A kiemelés tőlem. T. G.)

film. Milyen bizalommal és lelkesedéssel írjanak tehát íróink filmet, amikor azt látják, hogy egy jólsikerült [!] forgatókönyvet félrelöknek csak azért, mert kilátás van egy másikra, más témával, ha ugyanabból a korból is, valamikor két vagy két és fél esztendő múlva?”³² A hallgatóság soraiban mindenki, de legfőképpen az érintett Illyés tudta, hogy róla van szó, és a bevezetőben már érintett, s valóban csak 1953-ban elkészülő *Föltámadott a tenger* című két-részes filmről.

A drámaíró és -ítész Háry névtelenségbe burkolt támadása mellett azt is kárhoztatta, hogy „felületes volt az anyaggyűjtésünk, kutyaftutában szedtük össze a tényeket”, ám ezenkívül „[a]z író kapcsolata a valósággal nem szorítkozhat csak anyaggyűjtésre; mély, személyes élményre van szükség”.³³ Még Révai felszólalásában is akadt fogódzó. „Azt mondja [Illyés]: nem tud időszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. Ez szóról szóra igaz. Ez a megfogalmazás semmiben sem tér el attól, amit mi kívánunk és elvárunk a szocialista-realista irodalomtól, *megkövetelve tőle a realizmussal együtt a forradalmi romantikát.*”³⁴

A kiemelt félmondat maradéktalanul megvalósul majd a születendő alkotásban, amelynek már eddigre is kissé kalandos az előélete. Illyés a Nemzeti Színház fölkérésére több hónap óta foglalkozott a színpadi mű megírásának gondolatával. Leadott vázlata és az 1951. március 23-i dramaturgiai ülés szerint: „Illyés Gyula az *Ozori példa* című versének nyomán *vígjátékot akar írni* a szabadságharc idejéből. Nem helyes a tematika vígjátéki kezelése, viszont nem szabad elriasztani. Be kell hívni Illyés Gyulát, hogy Major, Gellért és Benedek beszéljenek vele.”³⁵ A márciusban hihetőleg holtpontra jutott vita az írókongresszus után a szerzőben más irányba fordult, megcsillantva kétséges helyzete gyors és talán egyedül lehetséges feloldását.

Két héten belül nemcsak a színházzal tárgyalt, hanem eljutott a Történeti Intézetbe is, ahol e témában a Tolna megyei levéltárát javasolták³⁶ számára kutatási helyként. Ehelyett inkább Tihanyba utazott, és onnét írt levelet Szekszárdra, Miszlai Istvánnak. A derék tanárember³⁷ földije és rajongója, noha csak 1945 óta ismeri őt személyesen, de legbensőbb titkainak tudója lehet. (Tanúság erre a költő naplójának 1946. március derekán kelt bejegyzése: „Mialatt Miszlai /sárszentlőrinci földim/ itt van, cseng a telefon. »Szűcs János úr kéreti szóra az író urat!« Aztán: »Szűcs János, főügyész... Nem vállalnád a népügyészi tisztelet Hóman ellen?« Nem.”³⁸)

³² Kongresszus, 177–178. (A kiemelés tőlem. T. G.)

³³ Kongresszus, 172.

³⁴ Kongresszus, 280. (A kiemelés tőlem. T. G.)

³⁵ Az interneten <http://www.bessenyei.hu/nemzeti2/doku9.htm#ozora> erről számottevő adatsor található. (A kiemelés tőlem. T. G.)

³⁶ *Szülőföld vonzásában. Illyés Gyula Tolnában*, összeáll. Hargitai Anikó, Miszlai Sarolta, Szekszárd, 1982, Tolna megyei Könyvtár k., 69. (A továbbiakban: *Szülőföld vonzásában*, ... o.)

³⁷ Miszlai István szerepelt 1936-ban a *Magyar jövő. Költők, írók, művészek antológiája*, szerk. Kóró Imre, Szinerváry György, Szeged, 1936, Szegedi Napló K., 1–2. köt., 96+48 o. első kötetében; s ugyanebben az évben a magyar könyvészet által nem jelzett önálló kötete is megjelent.

³⁸ *Naplójegyzetek 1946–1960*, 47.

„Kedves Pista! Feleségemhez írt soraid juttatták eszembe, hogy tanácsatlanságomban hozzád forduljak” – kezdődik a Miszlai Sarolta és Hargitai Anikó által kötetben is közreadott levél. „A híres ozorai csatáról kellene most bővebben írnom s ehhez kellene valamivel több adat, mint amit az ozorai pincészekre hallhat az ember. Sajnos, sehol semmi érdemleges feljegyzés. Úgy emlékeztem, hogy Csapó Vilmos, aki 48-ban a tolnai nemzetőrök kapitánya volt, írt valamikor erről egy füzetet, vagy folyóirat-cikket... Engem a csata népfelkelői része érdekelne... Nincs véletlenül Szekszárdon valami tolnai lokal-historikus? (...) Hálásan megköszönök minden adatot. Minél népibb, annál jobb.”³⁹

A lelkes Miszlai Istvánban nem csalódott: a május 15-i levél nyomán elvitte őt a dr. Hadnagy Albert levéltár-igazgatótól kapott – benső barátsággá váló – segítségig. Illyés a publikációkra nem egészen jól emlékezett, hiszen csupán Bodnár István (1863–1945) *Szabadságharcunk ozorai diadala* című 32 oldalas füzeté⁴⁰ jelent meg erről Szekszárdon 1937-ben, a Molnár Nyomda kiadásában. Hamarjában ezt küldi el neki Miszlai, mire válaszlevelében Illyés immár úgy emlékszik: „Bodnár füzetek nekem is megvan Pesten. Ezt tehát épp csak addig tartom itt, amíg egyszer át nem néztem.”⁴¹ Kapcsolatuk mélységére, de írói szemérmére is jellemző: csupán ekkor árulja el, mire kellenek az adatok. „Úgy látszik, az egész ozorai csatát nekem kell kitalálnom (egy szindarabhoz kellene), remélem, a valóságot lelem meg ezen az úton is.”⁴² Ez utóbbiról kíméletes szelídséggel fogalmazva is csak annyit mondhatunk: már akkor sem, s az időközben feltárt részletekkel pedig még kevésbé állja meg a szépirodalmi mű a történeti összevetés próbáját... Ennél csupán az 1966-ban, *A magyar irodalom történetében* közreadott Tóth Dezső-értékelés merészebb és hamisabb: „Illyés Gyula két történelmi drámája az 1848-as szabadságharc világát idézte. A megoldás sikeressége összefüggött azzal, hogy népi demokratikus fejlődésünk lehetővé tette Illyés számára a magyar történelmi múlt lényegének reális, teljes feltárását...”⁴³ Ha ezt szegény szerző tudhatta volna 1951-ben! A félbeszakított mondat második fele azonban közel jár a valósághoz. Összefüggött „... azzal is, hogy »népi« szemléletének korlátai nem vagy alig, erényei pedig hiánytalanul érvényesülhettek olyan történelmi pillanat kapcsán, amelyben a nemzetté váló nép elsősorban a parasztságot jelentette, amelyben a politikai haladás számára a parasztság adhatta a biztosítékot”, s így „ábrázolja a paraszti öntudat honvédó öntudattá való fejlődését s teremt vezetésre hivatott népi hőst”.⁴⁴ Ez a főszereplő Börzsök Józsefben – a megformáló Bessenyei Ferenc hatásos alakításában, Mészáros Ágival karjaiban – a bemutató utáni héten már

³⁹ *Szülőföld vonzásában*, 69–70.

⁴⁰ Az ekkoriban megjelent *Magyar történeti bibliográfia 1825–1867*, szerk. a Történettudományi Intézet munkaközössége I. Tóth Zoltán vezetésével, Bp., 1950, Akadémiai K., 109. egyedül Bodnár István füzetét említi, egyetlen hírlapi vagy folyóiratcikket sem.

⁴¹ *Szülőföld vonzásában*, 71.

⁴² Uo.

⁴³ Tóth Dezső, *A felszabadulás utáni magyar irodalom (Vázlat). A magyar irodalom 1948–1953. A dráma*, in: *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, szerk.: Szabolcsi Miklós, Bp., 1966, Akadémiai K., 6. köt., 1024.

⁴⁴ Uo., 1024–1025.

megjelent az akkoriban egyetlen ilyen jellegű sajtóorgánium, a Színház és Mozi címlapfotójaként is.⁴⁵

Pedig a bemutatóig sem volt egyszerű a mű útja. A Bessenyeiről szóló internetes oldalon olvassuk: „Az eredeti történet nem is futotta három felvonásra, a másodikkal befejeződött. Gellért és a dramaturg, Benedek András unszolására fogott hozzá Illyés a harmadik felvonáshoz, melyet így hármásban hoztak létre.”⁴⁶ Csupán 1952. március 2-án véglegesíti a színház, hogy az ötletet és utóbb címet adó vershez személyesen is kapcsolódó Gellért Endre, valamint Vadász Ilona rendezik meg Ádám Ottó (még főiskolai hallgató) segédletével. Illyés személyes előadásában már az olvasópróba zajlik április 11-én, de előtte még Ozorára is ellátogatnak a szerzővel a rendezők. A bemutató előtt éppen egy hónappal az Írószövetség megvitatta „Illyés Gyula új drámáját, a »Hazafiságot«. [!] Végül mind az író, mind a jelenlevők megegyeztek abban, hogy a darab címét helyesebb, ha megváltoztatják az eredeti »Ozorai példa« címre.”⁴⁷

Akad más változtatás is, melyet még a színmű első kiadása – a pazar szereplői gárda felsorolása után – pontosan közöl. „A színi előadásokon a cselekmény gyorsasága végett néhány részlet kimaradt. Ezeket a nyomtatásban szögletes zárójel mutatja.”⁴⁸ Hallatlanul jó érzéke lehetett a rendezőnek, ha ezt a 100 oldalas drámából mindössze két-három oldallal el tudta érní. Igaz, talán fölöslegesen adna továbbgondolásra alkalmas ötletet és gondolatcsírát a zsellérek, parasztok orvvadászatára utalni,⁴⁹ vagy a „dédelgető haza” kapcsán megjegyezni: „Már akit dédelgetett!”⁵⁰ Ennél jóval inkább „lassíthatta a cselekményt” Csapó Vilmos nemzetőr őrnagy töprengése: „Minden jó magyart megkísért a gond, hogy nem kivesző néptörzs fia-e e sok bukás, hullás, kudarc után! Évek óta az elítéltetésnek ez a mellszorító nyomása most először engedett rólam, – közöttük.”⁵¹ Minderre a herceg megjegyzi: „Mondják, Franciaországban a szolgák a rendbontás eszméit maguk közt elménckedő uraiktól tanulták”,⁵² amire az I. tiszttel így tromfol: „Mintha látnék itt is ilyen tanítványt.”⁵³ Ugyancsak Csapó szövegéből marad ki az előbbi gondolatát továbbfűző mondat: „Bízva bízom abban, az életünket merem tenni arra, hogy nemcsak megmarad, már: boldog is lesz ez a szorgalmas, ügyes, hős magyar nép!”⁵⁴ Holmi nemes, még ha szabadsághős is, az 1950-es években ne dicsérje atyáskodóan a népet... Ez amúgy is afféle veszélyes terület, főleg amikor a lehetséges visszatorlásról zajlik a vita a forradalmár és a félnék, jogait féltő (Illyés drámabeli megfogalmazása szerint „kékfestőgyáros”, tehát mezővárosi polgári származású) frissen

⁴⁵ Színház és Mozi, 5. évf. 22. sz. (1952. máj. 30.), 1.

⁴⁶ Interneten: <http://www.bessenyei.hu/nemzeti2/doku9.htm#ozora>

⁴⁷ Esti Budapest, 1952. ápr. 23., 4.

⁴⁸ Illyés Gyula, *Ozorai példa. Színmű három felvonásban*, Bp., 1952, Szépirodalmi Kvk., 111. (A továbbiakban: *Ozorai példa*, ... o.)

⁴⁹ *Ozorai példa*, 69.

⁵⁰ *Ozorai példa*, 70.

⁵¹ *Ozorai példa*, 96.

⁵² *Ozorai példa*, 97.

⁵³ Uo.

⁵⁴ *Ozorai példa*, 99–100.

kinevezett tiszt között. „Hettyey: S mégis a népé lesz a győzelem. Lénárt: Az izgatók büntetése: kötél. Hettyey: És mégis a népé lesz a világ. Lénárt: A »nép« legelőször magukat falja fel! Hettyey: Csak azt, ki nem lesz jókor maga is nép!”⁵⁵ Utólag – a magyar történelem hamarosan bekövetkező fordulatainak tükrében – nem akármilyen reálpolitikusi előrelátást sejtetnek e sorok, és persze a cenzori törlés is.

Könnyen belátható: e gondolatok valóban végzetesen lelassítanák a dráma menetét... A már idézett Bessenyei internetoldalon megtalálhatjuk azt: „a ránk maradt rádiófelvétel önmagában is bizonyítja, hogy Illyés darabja nem jó, az idézett dramaturgiai jelentés pedig azt, hogy az előadás nem a színház vagy a színészek munkája, hanem az alapanyag gyengeségei miatt nem sikerült igazán. Ezt bizonyítja egyébként az a már említett tény is, hogy *Az ozorai példát* (Miskolc és a Főiskola kivételével) *soha többet* nem játszotta egyetlen színház sem, pedig akkoriban szokás volt, hogy a vidéki színházak a fővárosban bemutatott darabokat tűzik műsorra. Viszont Illyés Gyula ekkor – is – a párt kedvence,⁵⁶ darabja politikai sablonosságával tökéletesen megfelel a kor szemléletének: elnyomott parasztok, ostoba, áruló, gyáva arisztokraták, áruló Görgey, egyszerű hősies nemzetvédők.”⁵⁷ Talán éppen ezeket az *erényeket* jutalmazták akkoriban Kossuth-díjjal...⁵⁸

Azt is mulatságos tudnunk, s persze nem sejtjük, vajon Illyés is tudatában lehetett-e ennek, hogy a Nemzeti Színház előadásán a valódi ozorai diadal mindenlétéről tanulmányt írt Bodnár István fia, Jenő is a darab egyik szereplője. Ő, ha nyilvánvalóan ismerte is a valóságos történeti hátteret, aligha mert erről szólni. Ugyanígy hallgatható Görgey a *Fáklyalángban* még 1952-ben folytatódó és kiteljesedő leárusításáról Kosáry Domokos, aki másfél évtizeddel előbb könyvben tisztázta a hős tábornokra kent gyalázat hamisságát. Arra pedig már végképp nem gondolt senki, vajon mi indíthatta a szerzőt a pozitív kicsengésű színmű megírására.

Illyés időközben a kongresszuson feszegetett és számonkért termelőszo- vetkezeti mozgalommal kapcsolatban is behozhatatlan előnyre tett szert. Tóth Lajos visszaemlékezése szerint a bemutató évében Rácegresen megalakult a tsz. „Egy alkalommal beszélgettünk Balaskó Lajos⁵⁹ barátommal, felvetődött,

⁵⁵ *Ozorai példa*, 102.

⁵⁶ Ez az utóbbi megállapítás a fenti adatok tükrében egészen nyilvánvaló túlzás, hacsak pár-huzamba nem állítjuk Buharinnal, akit hasonló epitheton ornansszal illettek Sztálin idejében – nem sokkal kivégzése előtt.

⁵⁷ Interneten: <http://www.bessenyei.hu/nemzeti2/doku9.htm#ozora>

⁵⁸ A Magyar Történelmi Társulat égisze alatt 1951-ben s 1953-ban megjelent *A magyar nép története* (Bp., Művelt Nép Kvk.) – mely egyértelműen árulónak mondja Görgeit – élő szerzői Kossuth-díjat kaptak.

⁵⁹ A megalakult tsz megválasztott elnöke. Később Rácegres megmaradásához Illyés segítségét kéri 1953-ban, mire az író „Dobi István, Erdei Ferenc és Mihályfi Ernő társaságában megjelent Rácegresen”. „...1955 nyarán Rákosi Mátyással látogattak Rácegresre. Megtekintették a tsz állatállományát, melyeket [!] az új gazdák vittek be a közösbe. A bevitt tehének, lovak, nem voltak egyöntetűek. Éppen ezért Rákosi nemtetszését nyilvánította. A vendégeket az egyik család kacsapörkölttel kínálta meg...” *Szülőföld vonzásában*, 61.

hogy mi is legyen a szövetkezet neve, kiról is nevezzük el. Hát kiról? Illyés Gyuláról. Mivel a címe nálam volt, írtunk egy levelet a termelőszövetkezeti tagok nevében is, kértük hozzájárulását a név felvételére. Gyula bácsi mondhatnám postafordultával küldte a választ, illetve beleegyezést, azzal a megjegyzéssel, hogy élő embereket nemigen szoktak névadóként felhasználni.⁶⁰ A fentieket mérlegelve: Illyés nem volt abban a helyzetben, hogy nemet mondhasson... Az pedig már szinte a mesék birodalmába tartozik, hogy 1961-ben megalakult, s két évig működött is az Ozorai Példa nevű termelőszövetkezet, amely aztán 1963-ban több tsz-szel Egyetértésként egyesült.⁶¹

Zsögödi Nagy Imre rajza Illyés Gyuláról 1956 novemberében

(Forrás: Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1956-1957 /továbbiakat lásd: Napút 2018/6.sz. 119.o./)

⁶⁰ *Szülőföld vonzásában*, 60. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy téves Dobos Gyula állítása: „Az itt élők és az Illyés család számára természetes, hogy Illyés halálát követően, 1985-ben elsőként az országban az ozorai összevont Oktatási és Közművelődési Intézmények névadója Illyés Gyula lett.” Illetve ugyanitt, de más összefüggésben írja: „1985. október 31-én ünnepléses külsőség közepette az országban elsőként vette fel az iskola Illyés Gyula nevét.” In: Dobos Gyula, *Ozora*, szerk. Gaál Attila, Arcanum adatbázis. *Száz magyar falu könyvesháza*. (A kiemelések tőlem. T. G.)

⁶¹ Somi Benjaminszék, *A termelőszövetkezeti mozgalom győzelme Tolna megyében (1959–1961)*, in: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*, szerk. K. Balog János, Szekszárd, 1978, Tolna Megyei Tanács Levéltára k., 8. köt., 368.